

присутністю своєю вже прикрашають твір" [5, с. 46]. О. Довженко не пристав на прославлення полководців та верхівки, він обрав маси, що найбільше втратили у війни.

Узимку 1944 р. О. Довженко почав писати новий твір – "Повість полум'яних літ" – надзвичайно цікаву, глибоко емоційну кінопопею, до якої вніс усі враження та спостереження років війни. Досить широкою є проблематика цього твору. У ньому зображено і фронт, і підневільне життя на окупованих територіях України, і польовий шпиталь, і генералітет союзних армій, і форсування Дніпра. Письменник часто вдавався до зображення різних батальних сцен, описував жертви і втрати, особливо підкреслюючи, якою великою ціною було здобуто перемогу. Характерно, що ця кіноповість не повторювала "України в огні" – режисер шукав нові форми, авторські прийоми і ракурси. "Повість полум'яних літ" – один з кращих творів радянської літератури періоду Великої Вітчизняної війни. Однак поставити фільм О. Довженкові не вдалося: атмосфера підозри, недовіри і зневаги не сприяла екранізації. Керівництво кіностудії боялося Довженкового твору – це була знову повість про народ. І творцем перемоги були прості солдати, сержанти, офіцери, бойові генерали. І Сталіну знову не передбачалося жодного метра плівки [17, с. 240–248].

У дні війни О. Довженко активно звертався до жанру документального фільму. Бойові кінохроніки стали популярними з перших днів війни. Зокрема, кіномитці систематично випускали документальні "Бойові кінозбірники". За участю Ю. Солнцевої та письменника О. Авдєєнка О. Довженко створив два документальні фільми: "Битва за нашу Радянську Україну" та "Перемога на Правобережній Україні і вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель", де виступав також автором дикторського тексту. Улітку 1943 р. Олександр Петрович змонтував з документальних матеріалів фронтових кінооператорів фільм "Битва за нашу Радянську Україну". Фільм охоплював події від 1941 до початку 1943 рр., містив зйомки в усіх родах військ на фронті, у радянському тилу та партизанських загонах. До цієї стрічки також були включені кадри з довоєнного життя. У фільмі з'являлися живі свідки фашистського терору – знівечені жінки, діти, учені, які вийшли з окупованої території, зображувалися руїни Харкова. Є гнітючі кадри відступу наших військ, важких солдатських буднів, жорстоких ворожих бомбардувань міст і сіл... Спалені села, горе людей без домівки і рідних. О. Довженко не відійшов від правди і створив літопис всенародного лиха аби донести поколінням правду про війну.

"Битва..." завершується підходом радянських військ до Дніпра. Логічним продовженням картини є другий документальний фільм "Перемога на Правобережній Україні і вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель". Він знятий у світліших тонах: кадри наступального прориву військ весною 1944 р., визволення Кременчука, Умані, Львова. О. Довженко вмонтував у фільм кадри відбудови та праці на землі [17, с. 183–186].

Документальні фільми видатного митця знімали двадцять кращих операторів країни, серед них видатні майст-

ри українського документального кіно В. Орлянкін, К. Богдан, П. Касаткін та ін. [11, с. 3]. Обидва фільми з відображенням подій в Українській РСР були добре зустрінуті громадськістю, високо оцінені радянською пресою.

Олександр Петрович Довженко бачив війну власними очима, пройшов чимало її вогненними шляхами, чесно і правдиво зображував страждання народу, ратний подвиг солдата без прикрас. О. Довженко бачив і розумів, якою дорогою ціною діставалася перемога над фашизмом. Це мільйони загиблих військових і цивільних, тисячі трагедій, величезні матеріальні втрати. Запідозрити його у перекрученні історичної правди про війну, не вірити йому нема жодних підстав [12].

О. Довженко глибокою і правдивою оцінкою, виразним шевченківським націоналізмом, гуманізмом у своїй военній спадщині протистояв уніфікованій формі зображення війни. Оповідання показали драматизм історичної ситуації, психологію героїв; автор відтворив свої роздуми над смыслом життя, яке полягало в усвідомленні честі, гідності, захисті рідної землі й незалежності. Тема долі українського народу стала домінуючою у Довженка в творчості воєнного періоду.

Довженкова "Україна в огні" була першим проривом у заборонену для літератури і кіномистецтва зону. Олександр Петрович мав дивовижний дар правдивості. Він навчився декламувати "у ногу з часом", однак не вмів писати напівправди і хитрої неправди. Зроблені під його керівництвом документальні фільми сьогодні є правдивим відображенням та документом воєнної історії.

1. Бабишкін О. О. Довженко – публіцист. Літературно-критичний нарис. – К., 1989.
2. Барабаш Ю. Довженко. Некоторые вопросы эстетики и поэтики. – М., 1968.
3. Гребньова В.Т. Катарсис. Олександр Довженко і тоталітаризм. – Кіровоград, 1997.
4. Гребньова В.Т. Творчість Довженка періоду війни. Митець і тоталітаризм: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – О., 1996.
5. Довженко О. Вибрані твори / Передм. А. Гуляка. – К., 2004.
6. Довженко А. Собрание сочинений: В 4 т. – К., 1969. – Т. 4.
7. Касьянова С. Принципи і засоби художнього втілення концепції людини в кіноповістях "Звенигора", "Арсенал", "Земля", "Повість полум'яних літ", "Україна в огні" О. Довженка: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1995.
8. Коба С. Олександр Довженко: життя і творчість. Літературний портрет. – К., 1979.
9. Корнієнко І. Олександр Довженко. – К., 1978.
10. Корогодський Р. Довженко в полоні: Розвідки та есеї про Майстра / В. Шевчук (упоряд.) – К., 2000.
11. Король В.Ю. Мистецтво у солдатській шинелі // Новини кіноекрана. – 1990. – № 6. – С. 3.
12. Косяненко В. Громадянськість О.П. Довженка у ставленні до війни та її наслідків // Вісті Сосниччини. – 2004. – 9 верес..
13. Кошелівець І. Олександр Довженко: спроба творчої біографії. – Б. м., 1980.
14. Куценко М. Сторінки життя і творчості Довженка. – К., 1975.
15. Марьямов А.М. Довженко. – М., 1968.
16. Медвідь Н.О. Засоби психологічного аналізу у творчості О. Довженка воєнного періоду // Наукові записки. Серія Літературознавство. – Х., 1998. – Вип. 7 (18).
17. Плячидна С.П. Олександр Довженко. Очерк творчества. – К., 1964.
18. Поляруш О. Олександр Довженко і фольклор. – К., 1988.
19. Рачук І. Поэтика Довженко. – М., 1964.
20. Російський державний архів літератури і мистецтва (РДАЛМ). – Ф. 2081, оп. 1, спр. 398.
21. РДАЛМ. – Ф. 2081, оп. 1, спр. 393, 397, 399, 400, 401, 405, 406.
22. РДАЛМ. – Ф. 2081, оп. 1, спр. 396.
23. РДАЛМ. – Ф. 2081, оп. 1, спр. 404, 415.
24. Соболев Р. Олександр Довженко. – М., 1980.
25. Сталин И.В. Об антиленинских ошибках и националистических извращениях в киноповести Довженко "Украина в огне" / Вступ. ст. А. Латишева // Искусство кино. – 1990. – № 4. – С. 84–96.
26. Фащенко В. Кінооповідання і новели Олександра Довженка // Фащенко В.В. Вибрані статті. – К., 1998.
27. Шлапак Д. О. Довженко. Життя і творчість. – К., 1964.
28. Юрєєв Р. Олександр Довженко. – М., 1959.

Надійшла до редколегії 07.02.07

С. Павленко, канд. іст. наук

"ЩОДЕННИК" М. ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Досліджено джерельне значення "Щоденника" М. Грушевського для вивчення окремих аспектів історії архівної справи в Російській імперії наприкінці ХІХ ст.

It is investigated "The Diary" of M. Hrushevskyi as a source for study of the different aspect of the archival affairs in the Russian Empire at the end of the 19th century.

В умовах актуалізації історичних досліджень життя та діяльності видатного українського історика, організатора науки, громадського діяча М. Грушевського одним

із першочергових завдань постає більш ґрунтовне та всебічне вивчення його власноручних творів мемуаристичного характеру – епістолярій, щоденників, спогадів,

© С. Павленко, 2007

які містять подеколи унікальні відомості щодо становлення особистості, формування світогляду та громадянської позиції їхнього автора.

Слід зазначити, що в останні десятиліття вітчизняні історики зробили чимало для вивчення життя та діяльності М. Грушевського [1], пошуку, виявлення та публікації джерел до грушевськознавства [6]. Серед них чільне місце посідає публікація "Щоденника" М. Грушевського, здійснена Л. Зашкільняком 1997 р., яка супроводжується ґрунтовним вступом, коментарями та післямовою. Не маючи потреби детально зупинитися на історії виявлення та публікації даної пам'ятки, оскільки вона ґрунтовно розглянута Л. Зашкільняком [5], у даній статті більше уваги буде приділено характеристиці джерельного її значення для вивчення окремих аспектів біографії вченого, становлення його як науковця, історії розвитку архівної справи в Російській імперії наприкінці XIX ст.

Передусім, слід зазначити, що М. Грушевський дуже рано відчув у собі схильність до літературної діяльності. Окрім, власне, літературних вправ (складання віршів та оповідань), це виявилось й у прагненні вести щоденникові записи, у яких можна було відверто висловити власні думки, відчуття, сумніви, прагнення, острахи та інші почуття, властиві молодій обдарованій людині, що на той момент відчувала у реальному житті великий дефіцит щирого спілкування. Можна стверджувати, що в періоди навчання у Тифліській гімназії та Київському університеті святого Володимира, щоденник відіграв чималу роль у житті молодого Грушевського. Він був і засобом самоаналізу, і фіксатором найважливіших вражень, подій, зустрічей, і надійним другом, з яким можна було поділитися абсолютною утаємниченими від оточуючих, навіть близьких людей, думками та почуттями. Безперечно, саме в цьому є найбільша джерельна цінність щоденникових записів майбутнього вченого.

Інформація, що міститься у "Щоденнику" 1888–1894 рр. відтворює той період життя М. Грушевського, коли він навчався на останніх курсах історико-філологічного факультету та в магістратурі Київського університету святого Володимира. Одразу слід зазначити, що окремі роки різною мірою представлені у ньому. Так, 1888 р. охоплює події від 16 серпня до 13 грудня; 1889 – від 3 січня до 30 липня; 1890 – від 17 лютого до 29 грудня; 1891 – від 8 січня до 31 грудня; 1892 – від 1 січня до 20 жовтня; 1893 – від 1 січня до 31 грудня і, нарешті, 1894 р. представлено усього двома записами – від 3 та 5 березня. Як бачимо, лише 1893 р. у щоденнику має календарну завершеність, але при цьому слід пам'ятати, що всередині року також траплялися пропуски, зумовлені обставинами життя автора або здійсненими упорядником видання. Принагідно слід зазначити, що Грушевський намагався вести щоденник кожного дня, але інколи через велику завантаженість роботою або особисті причини, траплялися невеликі перерви, які знаходили своє відображення у наступному записі. Скажімо, у квітні 1891 р. з 1 по 14 (окрім 11 квітня) йдуть послідовні щоденні нотатки, але наступний запис датується 19 квітня й тут автор пише: "...три дні цього тижня, коли був у Києві, метушня була й поривався скоріше на село, щоб трохи втихомиритись" [3, с. 106]. Власне із цього запису видно причину відсутності попередніх нотатків – "метушня була" й авторові було не до щоденника.

Усього, здійснена Л. Зашкільняком публікація, містить 625 записів (тут і далі підрахунки автора), які мають неповторний, властивий саме Грушевському стиль викладу, але можуть значно різнитися за змістом та розмірами. Окремі з них є лаконічними, на декілька рядків, інші – розлогі, з літературними вставками власних віршів, цитат (переважно із творів отців церкви, Біблійних книг), роздумів на релігійні та етичні теми. Непростим завданням є характеристика змісту щоденникових нотатків. Вони мо-

жуть бути присвячені одній темі, але таке трапляється досить рідко. Переважно всі записи (незалежно від розміру) містять декілька шарів інформації, що стосується різноманітних аспектів життя автора. Для прикладу можна навести два короткі записи, що яскраво ілюструють їх полізмістовність. Перший з них датовано 6 серпня 1892 р.: "Оце й Спас – на горі! Чогось він мені дуже тут в Сестринівці пам'ятний; перший раз був я тут на Спаса коли – мабуть чи не 1867 року! Як тільки носили мене в церкву" [3, с. 179]. Запис, безперечно, передусім свідчить про перебування цього дня Грушевського у с. Сестринівка під Києвом, де мешкали його, як ласкаво зве їх автор, бабуня й дідуня по матері, Опокови. Одночасно ми можемо бачити, що йому особливо приємно святкувати Спаса саме тут, оскільки із Сестринівкою пов'язані чи не найперші дорозі дитячі спогади.

Зовсім інший характер змісту має запис від 1 жовтня того ж 1892 р.: "Вчора мало що робив – то був в архіві, то надійшли трошечки Вовки, то після церкви тра було кінчене забігти до Олександра Яковича. Сегодня день ще тяжчий. Ввечері вчора став ще раз переглядати документи, та й зажурився з powodu непевностей і Будановського змагання друкувати як єсть" [3, с. 191]. Тут уже в кожному слові проглядає ота попередньо згадана "метушня" – підготовка до видання документів з історії Барського староства (відвідання архіву, згадка про М. Владимирського-Буданова – редактора Київської археографічної комісії, про власні переживання з цього приводу), зустрічі з громадськими діячами, з якими приятелював Грушевський, родиною Вовків та О. Кониським, відвідування церкви. Характерним є вживання дієслова "робив", яке постійно трапляється у записях. Під ним Грушевський розумів наукову роботу – написання наукових праць, правку коректур, хоча останні можуть згадуватися спеціально, роботу в архіві тощо. У тому випадку, коли автор не уточнює, що саме він "робив", визначити це, як правило, можна із контексту. Однак у тогочасному житті автора траплялися й такі періоди, коли він одночасно працював над різними науковими творами, скажімо, доповіддю, рефератом, статтею, рецензією, дисертацією тощо. У таких випадках інколи важко, а подекуди й неможливо конкретизувати слово "робив", тому певна частина інформації про наукову діяльність втрачається, хоча з іншого боку вартісним є показник частотності його вживання, який свідчить про велику інтенсивність наукової праці, починаючи з вересня 1890 р.

Слід зазначити, що основними проблемами в житті М. Грушевського впродовж 1888–1894 рр., які знайшли своє відображення на сторінках щоденника, були такі: наукова діяльність – згадується у 393 записах; спілкування із друзями та знайомими – у 374 записах; релігійні почуття – у 351 записі; відносини із родиною, членами сім'ї – у 338 записах; роздуми про своє місце у світі, самоаналіз – у 286 записах; спілкування із професорами університету та інших навчальних закладів – у 165 записах; проблеми, пов'язані зі здобуванням та вивченням необхідних для навчання та науки книжок – у 159 записах; проблеми зі здоров'ям – у 132 записах. Значно менше уваги молодий Грушевський приділяв так званим особистим справам, про що свідчить кількість їх згадок у записах: бажання одружитися, "женолюбство усяке" – у 92; фінансові справи – у 90; майбутня кар'єра, посада – у 55; розваги – у 47; побут – у 38; літературна творчість – у 28 записах.

Окремо хотілося б зупинитися на ставленні автора щоденника до навчання. Загальновідомо, що Грушевський був дуже працьовитим, добросовісним, одним з найкращих, якщо не кращим студентом свого курсу. Водночас прямих згадок про навчання в щоденнику дуже мало (69) і пов'язані вони переважно із підготовкою та складанням екзаменів. Лише декілька разів зга-

дуються лекції, й то у зв'язку із рішенням на них не ходити. Відсутні, на жаль, і будь-які враження від лекцій тогочасних викладачів Київського університету. Водночас, у щоденнику міститься чимало латентної інформації у згадках про університет. Наприклад, непоодинокими є записи "ходив до університету" або "був в університеті" без уточнення мети цих дій. Можливо, у цей час автор записів був на лекціях. Однак окрім того в університеті знаходився Центральний архів давніх актів, у якому часто працював Грушевський, відвідував він і університетську церкву, приходив у різних справах до декана, до професорів тощо, тому перебування в університеті не обов'язково було пов'язане із навчанням. Таким чином, порівняно незначна представленість на сторінках щоденника теми навчання, на нашу думку, може свідчити про буденне ставлення до нього, як до рутинної, але необхідної роботи, студента Грушевського.

На жаль, ще один важливий бік тогочасного життя М. Грушевського недостатньо відображений у щоденнику – його громадська діяльність. За словами Л. Зашкільняка, Михайло почав брати участь у роботі українських громадських організацій з вересня 1888 р. [4, с. 230]. Дійсно, 4 вересня 1888 р. він записує у щоденнику: "Просят літературної праці... Мині сьогодні прийшла гадка – що, якби я подав їм був вирші, що написав за останній час; поглузували чи покивали головою, наче з божевільного або скорбного головою. Чи не естє це лицемеріє, як я повожуся з ними або пристану. Мині здаєцца, що ні; я не хочу одрікатися, цуратися од своєї віри, але буду казати, що можна казати, що послухають!" [3, с. 14]. Цей запис, хоча й не прямо, але вказує на можливість існування пропозицій Грушевському з боку молодих громадівців взяти участь у роботі одного із гуртків, які існували на той час у Києві. Як бачимо, ця пропозиція його зацікавила, але вже з вище процитованого фрагмента щоденника видно наскільки різнилося бачення своєї можливої участі у роботі громади молодого Михайла від загальноприйнятих уявлень.

Прямий свідчень про участь у роботі українського громадівського гуртка Київської духовної семінарії на Подолі, членом якого був його двоюрідний брат Марко Грушевський і, який певний час очолював Михайло, у щоденнику є лише 45, хоча й вони не завжди цілком відверті (особливо з огляду на те, що будь-який український рух сприймався у Російській імперії як злочин, що вимагало дотримуватися у цих справах великої обережності). Зазначимо, що членів цього гуртка Михайло називав хлопцями, тому записи на зразок "заходили хлопці", "говорив з хлопцями" або "був на Подолі" також можна віднести до згадок про громадську діяльність. Грушевський активно спілкувався й був у приятельських відносинах з О. Кониським, В. Антоновичем, І. Нечуй-Левицьким, В. Вовком-Карачевським, М. Лисенком, В. Самійленком, К. Арабаджиним, А. Синявським (двоє останніх були членами студентського драгоманівського гуртка Київського університету й після його ліквідації були відправлені на заслання) та багатьма іншими членами київського громадського руху. Безперечно, часто відвідуючи своїх друзів та приймаючи їх у себе вдома, під час обідів, прогулянок, інших неформальних зустрічей він брав участь у розмовах, які торкалися українського питання, уважно слухав, інколи висловлював свою думку, сперечався, особливо, коли мова заходила про роль православної церкви, релігії, віри у долю народу, що знайшло своє відображення на сторінках щоденника. Проте, загалом його інформація дає підстави стверджувати, що в цей період свого життя М. Грушевський лише готувався до майбутньої активної громадської діяльності.

Як зазначалося вище, основну увагу майбутнього видатного вченого у цей час було зосереджено на науковій роботі. Проблеми формування історичних погля-

дів М. Грушевського та його становлення як науковця розглянуті у багатьох дослідженнях вітчизняних істориків [2], тому в даній розвідці немає потреби детально на цьому зупинятися. Зазначимо лише, що вирішальну роль у подальшій науковій долі Михайла відіграли два семінари, які провадили проф. Ф. Фортинський із загальної історії та В. Антонович із давньоруської історії. В активну семінарську роботу студент Грушевський включився з осені 1887 р. Саме в цих семінарах він підготував перші наукові роботи – реферати про південноруські господарські замки в середині XVI ст. (семінар Антоновича) і про матеріальні та духовні старожитності та їх використання сучасниками (семінар Фортинського). З першого реферату згодом вийшла стаття, яка в 1890 р. була надрукована в "Известиях Киевского университета". Тоді вірогідно відбулося й перше знайомство Михайла з архівними документами, зосередженими у Київському центральному архіві давніх актів, що знаходився, як згадувалося вище, в Університеті святого Володимира, і де В. Антонович провадив практичні заняття зі студентами свого семінару. Такі елементи тексту щоденника, як "архів", "був у архіві", "робив у архіві", "ходив у архів, писав" та ін. (Грушевський пише це слово у двох варіантах "архів" та "архив") є одними з основних показників інтенсивності наукової роботи під час навчання Грушевського на останній курсі історико-філологічного факультету та особливо впродовж перебування у магістратурі університету. З огляду на це на взаєминах його з архівами та архівними працівниками зупинемося трохи детальніше.

Перший запис щоденника, у якому згадується архів, датований 18 жовтня 1888 р. й цю згадку не можна назвати аж надто академічною. Михайло записав, що після відвідин церкви вирішив піти до університету й спершу поведився "поважно, тільки в архіві почав лизатися й сміятися" [3, с. 25]. Зрозуміло, що в даному випадку мова йде скоріш за все про навчальне заняття, яке відбувалося в архіві. Регулярні записи вже про наукову роботу з архівними документами з'являються у щоденнику пізніше, коли після успішного закінчення університету Михайло починає збирати матеріал для написання магістерської дисертації з історії шляхти Барського старства. Із вересня 1890 р. у щоденнику стають регулярними записи про цю роботу – "Бар" та "Барщину", як називав її автор. Цікаво, що 25 вересня 1890 р. Грушевський отримав диплом університету, а вже 30 вересня у щоденнику він записав: "... бачився з Каманіним, дуже привітно балакали й за Бар" [3, с. 66]. Іван Михайлович Каманін був одним із провідних працівників, згодом завідувачем Центрального архіву давніх актів. Власне, він перший архівіст, якого згадує Грушевський у своєму щоденнику. Вочевидь, їхня розмова торкалася можливості використання документів архіву для написання дисертаційного дослідження.

Майже щоденне перебування Михайла в архіві, особливо влітку, інколи призводило до певних непорозумінь, які знайшли відображення на сторінках щоденника. Так, 4 серпня 1891 р. Грушевський записав: "В архіві неприємності – не було ще ніколи (11 год), Роман став кричати, що хожу не тіми дверима (хоч даремне), а у 3-й годині Крисловський почав умовляти Каманіна, щоб ішов з хати..., і врешті Каманін позаберав книжки. Се мене вразило" [3, с. 119]. Наступного дня, як видно із запису за 5 серпня, робота в архіві йшла як звичайно. Однак 10 серпня Михайло, згадуючи архів, записує: "Було неприємно тільки, що Каманін завів широкі балачки, хоч дуже цікаві, за Лучицького..." [3, с. 120]. Вочевидь, довгі сидіння Грушевського над документами трохи дратували працівників архіву, які до того ж мусили постійно шукати й носити йому товстелезні актові книги та інші матеріали. У записі від 27 серпня читаємо:

"...був у архіві, зробив 24 листи. Каманін налякав мене, питаючи, чи не втомлююця очи; справді, щоб їх не зопсувати" [3, с. 124]. Можливо Каманін дійсно хвилювався за стан здоров'я Грушевського, а може таким дипломатичним шляхом натякав останньому, що не можна стільки часу проводити в архіві. Згодом виявилось, що він таки мав рацію, оскільки у записі від 1 грудня 1891 р. читаємо: "Дуже злякався я в архіві – у ½ 3-єї години одразу міні застило праве око, так що я не міг зовсім читати й пішов додому. Через ½ години пройшло зовсім. Борони Боже надаліше!" [3, с. 143].

Активна робота з виявлення та збирання документів призвела до того, що у В. Антоновича, наукового керівника Михайла, виникла думка здійснити їхню публікацію. У зв'язку з цим постала проблема копіювання архівних джерел, яка відобразилася у щоденникових записках: "В архіві постає питання за перепищика – Каманін пропонував, щоб одікласти, та се невірнo" [3, с. 126]. Зрештою про переписування документів таки вдалося домовитися, принаймі 30 вересня Грушевський записав: "Сегодня хочу одважитися висунути носа в бібліотеку і в архів – може дідок дописав уже всеньке" [3, с. 131]. У даному випадку невідомо про кого саме йдеться. Загалом відомо, що документи для молодого вченого за відповідну платню переписували працівники архіву М. Козловський, М. Шуйська, Івановський.

Опрацювавши документи Київського Центрального архіву давніх актів, молодий дослідник постав перед необхідністю доповнити їх матеріалами з архівів Москви та Варшави. Значну допомогу у налагодженні необхідних зв'язків із тамтешніми архівістами йому надав В. Антонович. Так, 12 грудня 1891 р. професор навідався до Грушевського у київському архіві й показав йому листа від польського історика, професора Варшавського університету, директора Головного архіву у Варшаві А. Павінського з приводу можливої роботи Михайла у варшавському архіві [3, с. 145].

Зрештою, у лютому 1892 р. вирішено було спершу їхати до Москви. Там, завдяки турботам В. Антоновича та В. Іконнікова, Михайлом опікувався російський історик, археограф та архівіст, син протоієрея і ключаря Київського Софійського собору М. Оглобліна Микола Миколайович Оглоблін. Цілком природно, що вперше, перебуваючи у російській столиці, Грушевський у супроводі Оглобліна відвідував церкви, монастирі, музеї, театри і значну частину щоденникових записів присвятив описові своїх вражень. Але не забував він і працювати в архівах – міністерства юстиції та міністерства іноземних справ. Цікаво, що говорячи про архів міністерства юстиції, Грушевський писав це слово з великої букви – "Архив". Можливо це було спричинено враженням від архівних традицій та організації архівної справи у фактично найстаріших архівах Російської імперії. Так, 28 лютого він записує: "В Архиві була чимала ажіатація з поводу, що мав приїхати Самоквасов; справді він був і "обзірав" меж іншого й мене, правда що способом дуже не показним" [3, с. 155–156]. Д. Самоквасов, відомий російський археолог та історик права, на той час обіймав посаду керуючого Московським архівом міністерства юстиції. Можливо, саме цей епізод так вразив Грушевського, що він почав вживати до цього закладу слово "Архив" у такому написанні.

29 лютого 1892 р. Михайло відвідав Московський архів міністерства іноземних справ: "Був я в іностранному архіві – з великою неохотою, тай не дурно! Дуже вже там парадно все, й рекомендація Іконнікова наробила шелесту; тім часом робити міні там майже нема чого" [3, с. 156]. Подальші події довели, що Михайло помилково недооцінив інформаційний потенціал документів цього архіву. В останній, як йому здавалося, день свого перебування у Москві, 12 березня зайшовши

до цього архіву, щоб попрощатися, він випадково розгорнув подільську зв'язку документів і, звернувши увагу на королівську печатку, "надибав барські документи" [3, с. 158]. Довелося залишитися ще на один день.

У московських архівах Грушевський познайомився з багатьма відомими російськими істориками та архівістами, деякі з яких були українського походження. Так, в "іностранному архіві" він зустрів В. Ейнгорна, який чимало праць присвятив історії України XVII ст., В. Уляницького, історика права, на той час працівника архіву; в архіві юстиції познайомився із Семеновим, Думновим та іншими архівістами. 10 березня московські "архівяни" влаштували обід на честь Грушевського. 11 березня він записав: "На обіді був – ніяково було одмовитись – задля утримання зв'язків, в подяку за щирість... Було десять чоловік (Холмогоров, Оглоблін, Герц, Голубев, Стороженко, Ковалевський, Нечаев и Савич). Було доволі весело, просто... Пили за Київську школу взагалі й за школу Антоновича, й за мене..." [3, с. 158]. Однак, незважаючи на те, що обід пройшов досить пристойно, Грушевський наступного дня почувався винним, оскільки "принципально" не любив подібних заходів [3, с. 158].

У травні 1892 р. молодому досліднику довелося таки вирушити до Варшави. Тут він потрапив під опіку польського історика Л. Яблоновського, який супроводжував Грушевського у прогулянках по Варшаві та екскурсійних поїздках до палаців у її околицях. Незважаючи на погане самопочуття (хвороби як правило супроводжували будь-які переїзди), Михайло дуже наполегливо працював у Головному архіві. 19 червня він записує: "Таке мабуть моє щастя, що скрізь на начальство потрапляю – учора "шторм-председатель" ходив по архіву; Павінський дуже ходив коло его й мене дуже репрезентував, але я звичайно не зумів сказати доброго комплімента. Досадно було тільки за архівну братію, котрим навіть і оком не кивнули" [3, с. 173]. Згадуючи про роботу в цьому архіві, автор щоденника досить часто вказує на її результативність та зміст. Скажімо, 20 червня він занотував: "Вчора переглядав...покажчики до люстрації і трибуналу – знайшов інвентарі Орлика, 1509, 1665 і 1701 років і дуже зрадів. Метрика майже закінчена, діло йде на кінець" [3, с. 173], а 26 червня пише: "Вчора цілих 5 годин вбив в люстрацію 1736 року й ще не скінчив – лічив овець до свиней, так що й церкву пропустив, сьогодні буду якось умудритися повести це скоріше" [3, с. 174]. Однак, незважаючи на всі зусилля, до кінця передивитися всі необхідні документи Грушевський не встиг: "...не встиг мабуть обробити люстрації 1757 року – мабуть приїдеця виписати в Київ" [3, с. 174].

У цьому та інших записках щоденника зафіксовано цікаву й дивовижну для сучасного дослідника практику в роботі тогочасних архівів, коли необхідні документи (за певну плату) могли бути вислані поштою адресату додому. Дійсно, згодом Михайлові вдалося домовитися з польськими архівістами, зокрема Павінський надсилав йому метричні книги поштою до Києва. Перебуваючи у серпні на відпочинку у Сестринівці, Грушевський записав у щоденнику про те, що отримав посылку від Каманіна, у якій серед іншого були й варшавські документи, з яких він "заскучавши, з великою охотою виправив щось 5..." [3, с. 182]. У вересні Михайло повернувся до Києва й знову почав працювати в Київському архіві давніх актів, опрацьовуючи також ті матеріали, що надходили йому з Варшави й пізніше з Москви. Пересилали йому документи й до Владикавказу, де він перебував на вакаціях у січні 1893 р.

Увесь 1893 р. був пронизаний напруженою роботою: підготовкою до видання барських документів та хвилюваннями щодо завершення дисертації. Не забував Грушевський й мало не щодня навідуватися до київського